

تعیین ادوار رونق محله‌های شهر نطنز با اتکاب به کتیبه‌های بناهای تاریخی

مقاله پژوهشی (صفحه ۲۰۲-۱۸۹)

سیده سارا محمدی^۱، حسن کریمیان^۲، محمد حسن طالبیان^۳، محسن جاوری^۴

۱- دانشجوی دکتری باستان شناسی دوران اسلامی دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران

۲- استاد گروه باستان شناسی دانشگاه تهران (نویسنده مسئول)

۳- دانشیار پردیس هنرهای زیبا دانشگاه تهران

۴- استادیار گروه باستان شناسی دانشگاه کاشان

DOI: 10.22077/NIA.2021.3944.1391

چکیده

شرایط مطلوب زیست اقلیمی منطقه نطنز، جایگاه آن در شبکه ارتباطی جنوب به فلات مرکزی و بویژه دو شهر استراتژیک کاشان و اصفهان، زمینه شکل‌یابی استقرارگاه‌های متعدد و آثار معماری متنوع و ارزشمندی را فراهم آورده‌است. با وجود جایگاه بارز تمدنی و فرهنگی- تاریخی شهر نطنز در تمدن این سرزمین، مطالعات مرتبط با علل مؤثر بر شکل‌یابی و توسعه فضاها و محلات تاریخی آن بسیار اندک است. این نقص بویژه زمانی آشکار می‌شود که حتی آثار شاخص معماری این شهر از جمله بقعه شیخ عبدالصمد، مسجد جامع، آرامگاه سیدواقف و سایر بناهای مذهبی، تجاری و عام‌المنفعه نیز به‌نحو بایسته، مستندسازی و گاه‌نگاری نشده‌اند. با عنایت به نقش بی‌بدیل کتیبه‌های بناهای تاریخی در گاه‌نگاری مطلق و تشخیص نام آمرین و چگونگی ساخت این بناها و همچنین تعیین تحولات تاریخی آن‌ها، در پژوهش حاضر تلاش شد با استفاده از این شواهد متقن، به این پرسش که در ادوار مختلف تاریخی نحوه شکل‌گیری، گسترش و رونق محله‌های شهر چگونه بوده‌است، پاسخ داده شود. هدف آن است تا ادوار رونق محله‌های شهر، با استفاده از کتیبه‌های بناهای تاریخی مشخص و اطلاعاتی غیر قابل انکار، از محله‌های تاریخی شهر نطنز در دوران اسلامی ارائه شود. در نیل به این هدف، تمام کتیبه‌های تاریخی بناهای ارزشمند این شهر شناسایی و مستندسازی شده‌اند. تهیه طرح کتیبه‌ها، نه تنها خوانش دقیق آن‌ها را میسر کرده؛ بلکه مواد لازم را برای مطالعات مرتبط با شکل‌گیری و سیر تحول محله‌های تاریخی شهر نطنز فراهم آورده‌است.

واژه‌های کلیدی: شهر تاریخی نطنز، محله‌های تاریخی، کتیبه‌های تاریخی، مجموعه شیخ عبدالصمد.

1- Email: smohammadi66@alimni.ut.ac.ir

2- Email: hkarimi@ut.ac.ir

3- Email: mh.talebain@ut.ac.ir

4- Email: mohsen.javeri@gmail.com

مقاله حاضر برگرفته از رساله دکتری نویسنده اول با عنوان (سازمان فضایی و ساختار اجتماعی شهر نطنز در دوران اسلامی)، به راهنمایی نویسنده دوم در دانشکده ادبیات علوم انسانی و اجتماعی دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات انجام گرفته است.

مقدمه

نطنز یکی از شهرستان‌های تابع استان اصفهان است که بین شهرستان‌های آران و بیدگل و کاشان از شمال و اصفهان از جنوب قرار دارد (قبادیان، ۱۳۸۳: ۴۱). قرار گرفتن شهر باستانی نطنز در مجاورت کویر مرکزی ایران و شاهراه‌های ارتباطی اصفهان به ری، برخورداری از جغرافیای طبیعی منحصر به فرد؛ همانند دشت‌های وسیع و کوه‌های بلند، نظیر کوه کرکس^۱ که در طول حیات شهر به‌عنوان عامل دفاعی اصلی آن عمل می‌کرد، سبب شده‌است این شهر باستانی در تحولات تاریخی فلات مرکزی ایران به‌نحوی مؤثر ایفای نقش نماید. وجود بنای پیش از اسلام (نظیر آتشکده و قلعه‌ها) و آثار ادوار اسلامی در عرصه شهر (مانند مسجد جامع، مجموعه شیخ‌عبدالصمد، مقبره سیدواقف و مجموعه‌هایی از بناهای تاریخی عام‌المنفعه، بازار دوره قاجار و بناهای تجاری و مسکونی)، ضمن آنکه بر استمرار اهمیت این منطقه و شهر نطنز از ادوار پیش از تاریخ تا قرن حاضر حکایت دارد، این شهر را به یکی از ارزشمندترین استقرارگاه‌های باستانی کشور تبدیل کرده‌است. اسناد و مدارک موجود در رابطه با شکل اولیه و مراحل شکل‌گیری شهر، ناقص است و حتی می‌توان گفت اصلاً موجود نیست. با توجه به اینکه در نطنز با بافتی گسسته و نه پیوسته مواجه هستیم و محلات آن هم به صورت پراکنده از هم، شکل گرفته‌اند، با اتکا بر تحولات تاریخی شهر و توجه به زمان احداث بناهای شاخص موجود براساس کتیبه‌های موجود در ابنیه تاریخی شهر، نگارندگان بر آن شدند تا در مطالعات میدانی، ضمن مستندسازی آثار معماری تاریخی- فرهنگی ارزشمند شهر، ادوار رونق محله‌های آن را نیز مشخص دارند. از آنجاکه تعداد فراوانی کتیبه بر پیشانی بناهای تاریخی نطنز وجود داشت، این پرسش قابلیت طرح یافت که این شواهد مکتوب تا چه اندازه در نیل به هدف پژوهش مفید واقع می‌شوند. فرض آن بود که کتیبه‌های بناهای تاریخی، از جمله شواهد قابل اتکا در گاه‌نگاری و بررسی تحولات تاریخی یک بافت شهری به‌شمار می‌آیند. در پاسخ به پرسش پژوهش، کلیه کتیبه‌های بناهای تاریخی شهر با عکس‌برداری و طراحی و بازخوانی، مورد مستندسازی قرار گرفت.

پیشینه تحقیق

با وجود اهمیت شهر نطنز در فلات مرکزی ایران، پژوهش‌های مرتبط با تاریخ، فرهنگ، معماری و باستان‌شناسی و نیز تحولات تاریخی مؤثر بر شکل‌یابی و توسعه فضاهای شهر نطنز بسیار اندک است که به مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌شود. حسین اعظم واقفی (۱۳۹۶) در کتاب میراث فرهنگی نطنز به معرفی آثار نطنز پرداخته‌است. توسلی (۱۳۷۲) در پژوهشی با عنوان «مجموعه بناهای شیخ‌عبدالصمد در نطنز»، این مجموعه مذهبی را معرفی کرده‌است. شیلا بلر (۱۳۸۷) نیز در کتاب معماری ایلخانی در نطنز، کوشیده‌است تا بویژه مجموعه مزار شیخ‌عبدالصمد را معرفی کند. همچنین اثر تألیفی بدر تقی‌زاده انصاری (۱۳۸۶) با عنوان نطنز دیروز و امروز حائز توجه است؛ اما تاکنون پژوهشی در خصوص شکل‌یابی و روند توسعه و تحولات شهر صورت نگرفته و بر همین اساس نگارش این پژوهش ضرورت یافته‌است. پژوهش‌های متعددی به معرفی و بررسی کتیبه‌های تاریخی در شهرهای ایران پرداخته‌اند که از چند مورد شاخص آن می‌توان به بررسی کتیبه‌های بناهای یزد و نیز کتیبه‌های مسجد جامع گلپایگان از عبدالله قوچانی (۱۳۸۳) و همچنین کتیبه‌های مسجد جامع و امامزاده عبدالله شوشتر از قوچانی و رحیمی فر (۱۳۸۳) اشاره کرد.

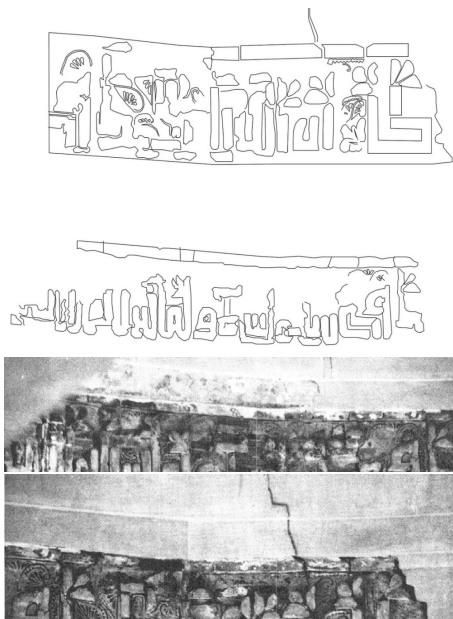
روش تحقیق

پژوهشی که نتایج آن در این نوشتار ارائه شده است، از نظر روش توصیفی- تحلیلی است و داده‌های آن در مطالعات میدانی گرد آمده‌است؛ به‌عبارت دیگر، نگارندگان با جمع‌آوری اطلاعات میدانی و مستندنگاری آن‌ها با استفاده از نرم افزار GIS و Illustrator بر پایه بررسی کتیبه‌های تاریخی موجود در آثار تاریخی، به گاه‌نگاری بناها و ادوار شکل‌گیری محله‌ها دست یافته‌اند.

محله‌های تاریخی نطنز

چنان‌که در شکل ۱ آورده شده‌است، بافت تاریخی نطنز ۱۱ محله تاریخی (قصبه، باغستان، افوشته، ریسه، ویشته، کندز، سرشک، مزرعه خطیر، مزیدآباد، وشوشاد و رهن) را در خود جای داده‌است. هسته اولیه و کانون توسعه شهر در محله

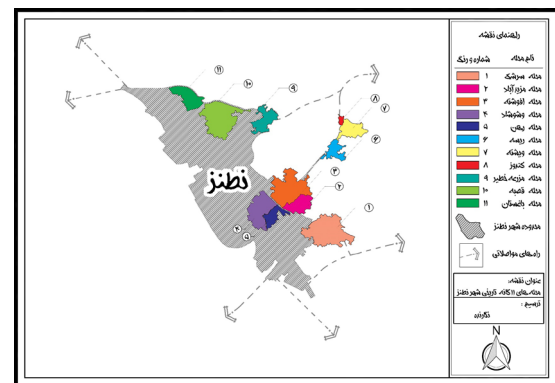
اولین کتیبه موجود و شناسایی شده دوران اسلامی نطنز در ایوان جنوبی مسجد جامع در محله قصبه قرار دارد. قسمت بیشتر این کتیبه، آیه ۱۸ سوره آل عمران (شهدالله انه لاله الا الله و الملائکه...) است و تاریخ ساخت آن سال ۳۸۹ هـ ق. را نشان می‌دهد (شکل ۲). این کتیبه که قابل تطبیق با مسجد دیلمی نائین است، توسط شادروان عبدالله قوچانی قرائت شده بود (قوچانی و شیرازی، ۱۳۶۷: ۲۳۱).

شکل ۲- طرح تزئینات کتیبه ایوان دیلمی مسجد جامع نطنز (نگارندگان، ۱۳۹۸)

در دوره سلجوقی شهر نطنز به وسیله حکمرانان محلی اداره می‌شد و سلجوقیان دقیقاً شبیه آنچه در شاهدژ اصفهان عمل کرده بودند (کریمیان و دیگران، ۱۳۸۷: ۷۹-۱۱۱)، در این شهر نیز قلعه وشاق را عمارت حکومتی و محل جمع‌آوری خزائن دولتی قرار داده بودند (عتبی، ۱۳۵۷: ۶۷). از شواهد ارزشمند معماری این دوره، مسجد میر است که در یکی از بلوک‌های محله قصبه (کوی میر) و با کمی فاصله از مسجد دیلمی قرار دارد. این مسجد دارای دو محراب است. آندره گذار محراب طبقه اول را مربوط به دوره سلجوقی می‌داند و در این خصوص می‌نویسد: «آنچه موجب امتیاز این محراب است، ظرافت و خشکی و لاغری است؛ به عبارت دیگر محراب‌های دوره مغول، پهن گشاده است و این محراب باریک‌تر و دقیق‌تر است... نقوش حاشیه هم که نهایت دقت هندسی در آن به کار

قصبه قرار داشته که با توجه به روند شکل‌گیری و تکامل شهر در دوره‌های مختلف، فضاهای متفاوتی در این مسیر به وجود آمده‌است. در حقیقت کالبد بافت تاریخی موجود شهر نطنز از اواخر دوره قاجار شکل گرفته و در دوره پهلوی نیز دستخوش تحولاتی شده‌است. در واقع، روستاهای تاریخی اطراف شهر (افوشته، ریسه، ویشته، کندز، سرشک، مزرعه خطیر، مزیدآباد، وشوشاد، رهن) به بدنه شهر متصل شده‌اند و امروزه جزئی از محله‌های تاریخی شهر هستند. ساختار بافت تاریخی شهر مربوط به دوره قاجار و تک‌عنصرها مربوط به دوره‌های دیگر است.

شکل ۱- جابجایی محله‌های تاریخی شهر نطنز (نگارندگان، ۱۳۹۸)

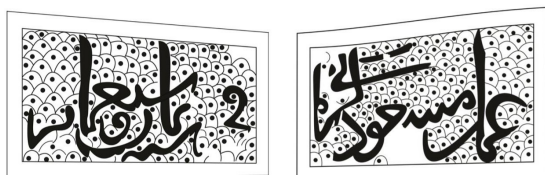
نقش کتیبه‌های تاریخی در تعیین قدمت محله‌های نطنز

به دلیل فقدان اطلاعات مکتوب مرتبط با ادوار هخامنشی تا ساسانی از ناحیه نطنز، فقط با اتکا به شواهد باستان‌شناسانه، می‌توان در خصوص این دوره‌ها اظهار نظر کرد. وجود بقایای معماری چهارتاقی در محله قصبه و بقایای دژی از عهد ساسانی در محله افوشته مؤید آن است که به احتمال زیاد، نطنز در دوره ساسانیان استقرارگاه/ شهری^۳ فعال بوده و هسته اولیه شکل‌گیری نطنز مربوط به این دوران بوده‌است؛ به علاوه، آن گونه که از شواهد باستان‌شناسانه بر می‌آید، در روزگار ساسانیان گروهی از اولین تأسیسات دفاعی شهر نطنز بر روی کوه کرکس احداث شده‌اند که بقایای آن‌ها هم‌اکنون به نام "قلعه وشاق"^۴ شناخته می‌شود. به هر روی، به دلیل در دست نبودن مدارک تاریخی و عدم انجام کاوش‌های باستان‌شناسانه، در خصوص زمان دقیق شکل‌یابی این شهر نمی‌توان با اطمینان اظهار نظر کرد.

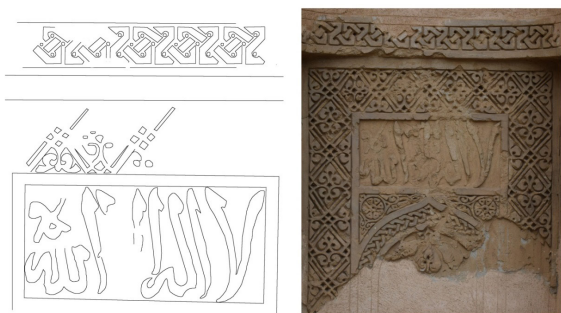

شکل ۳- طرح کتیبه‌های محراب طبقه اول مسجد کوچه میر (راشدنیا، ۱۳۹۳)

در تمامی محراب‌های برجای مانده از هنرمندان گچ‌بر کرمانی، در سمت راست کتیبه نام هنرمند سازنده محراب و در سمت چپ آن تاریخ ساخت محراب مشاهده می‌شود (راشدنیا، ۱۳۹۳: ۹۱). در محراب این مسجد نیز، همانند دیگر محراب‌های عصر سلجوقیان، سمت راست بدنه داخلی محراب به امضای سازنده محراب و سمت چپ آن به کتیبه سال ساخت، اختصاص داده شده‌است (شکل ۴). در طبقه دوم محراب، گچ‌بری کوچکی قرار گرفته که علاوه بر نقش گل‌بوته «لاله الا الله» نیز به صورت برجسته گچ‌بری شده‌است (شکل ۵).

شکل ۴- طرح کتیبه‌های هنرمند (عمل مسعود کرمانی) و بدنه محراب امامزاده ربیع‌خاتون اشترجان در بدنه داخلی محراب (راشدنیا، ۱۳۹۳)

شکل ۵- محراب گچ‌بری مسجد کوچه میر (نگارندگان، ۱۳۹۸)

با اتکا به آنچه آورده شد، می‌توان محله قصبه را به دلیل وجود دو مسجد بازمانده از اعصار دیلمی و سلجوقی، از نخستین محله‌های پُرونق شهر نطنز در قرون اولیه اسلامی و بویژه عصر سلجوقی به‌شمار آورد. در دوران ایلخانان نیز محله

رفته بیشتر به برش مقرض شبیه است تا به کنده کاری گچ‌بری و به‌همین لحاظ مناسب‌تر با دوره سلاجقه است تا زمان سلطه مغول^۵. بنابراین اگر این شاهکار را به عهد سلجوقیان منسوب کنیم، چندان اشتباه نکرده‌ایم» (۱۳۸۸: ۳۷). در عین حال، از آنجاکه کتیبه‌ها مستحکم‌ترین سند در گاه‌نگاری مطلق هستند، کتیبه‌های دو محراب این مسجد مورد مطالعه قرار گرفتند.

در محراب طبقه اول، چهار کتیبه جای داده شده‌است (شکل ۳): کتیبه اول (بالایی): در قابی مستطیل‌شکل، به قلم ثلث، به عرض ۲۰ سانتیمتر، در زمینه‌ای از نقوش اسلیمی، شامل آیات ۱۱۴ و ۱۱۵ سوره هود و نیز حدیثی از رسول اکرم (ص) است و پس از آن جمله «قال رسول الله صلی الله علیه و سلم لو علم المصلی...» شروع می‌شود.

کتیبه دوم: کتیبه‌ای کوچک‌تر از کتیبه اصلی، در طاق‌نمای پایینی محراب، به قلم ثلث به صورتی ناقص، شامل سوره حمد است که گچ‌بری‌های ابتدای حاشیه سمت راست و انتهای سمت چپ آن از بین رفته‌است و آنچه بر جای مانده، چنین است: «[...] الرحیم الحمد لله رب العالمین الرحمن الرحیم مالک یوم‌الدین ایاک نعبد و ایاک نستعین اهدنا الصراط‌المستقیم...]».

کتیبه سوم: طرحی از یک طاق‌نما در فرورفتگی داخلی محراب، با کتیبه‌ای به قلم ثلث بوده که فقط کلمه «لا اله الا الله» باقی مانده که احتمالاً جزئی از شعار معروف «لا اله الا الله» بوده‌است. کتیبه تقریباً مشابهی هم در محراب طبقه دوم موجود است.

کتیبه چهارم: به خط کوفی تزئینی، در قوس طاق‌نمای بالایی محراب وجود دارد که کلمه «اله» در آن به صورت پی‌درپی تکرار شده‌است. در پایین مقرنس‌های شمالی و جنوبی (در بخش فوقانی کتیبه کمربندی) مسجد کرمانی تربت جام (گلمبک، ۱۳۶۴: ۱۳) لوح‌های گچ‌بری مشبکی موجود است که در حاشیه بالای تعدادی از این لوح‌ها نیز، کلمه «اله» به خط کوفی تزئینی، سه مرتبه تکرار شده که مشابه «اله» در حاشیه طاق‌نمای مسجد کوچه میر نطنز است.

کتیبه پنجم و ششم: در سمت راست بدنه داخلی محراب، امضای سازنده محراب (عمل حیدر کرمانی) و در سمت چپ بدنه داخلی محراب، تاریخ ساخت محراب قرار داشته که به دلیل آسیب فراوان و تجدید مرمت، متأسفانه از بین رفته‌است (شکل ۳).

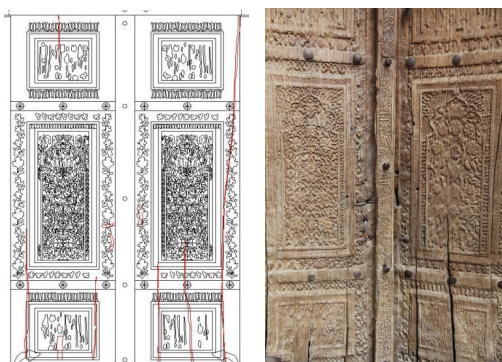

شکل ۷- کتیبه کاشی کاری مقبره شیخ عبدالصمد (Blair، ۳۸۹: ۱۹۸۶)

درب چوبی مسجد دارای کتیبه‌ای است که برخی از خطوط آن از بین رفته و آنچه باقی مانده است بدین قرار خوانده می‌شود: «... بن یحیی النطنزی تقبل الله عمل استاد... الاصفهانی فی‌الرمضان سنه خمس و عشرين و ثمانمائه»؛ یعنی «... یحیی نطنزی که خدا کارش را قبول کند در رمضان سال ۸۲۵ قمری». شیوه فن این نوشته نیز همانند کتیبه‌های دیگر کنده کاری یا منبت کاری است؛ به صورتی که متن خط، برجسته‌تر از زمینه واقع شده است (اشکال ۸ و ۹).

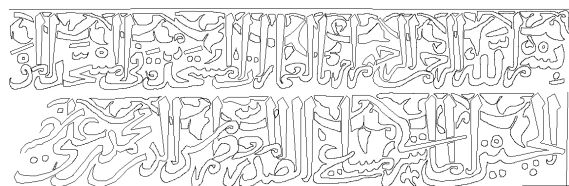
شکل ۸- کتیبه روی دماغه درب چوبی مسجد جامع (نگارندگان، ۱۳۹۸)

شکل ۹- درب چوبی مسجد جامع (نگارندگان، ۱۳۹۸)

قصبه همچنان، تنها محله شهر و مرکزیت اصلی بافت شهری بوده است. در این دوران شهر نطنز به جهت موقعیت کوهستانی خود، از خرابی‌های ناشی از تاخت و تاز مغولان محفوظ ماند و تعدادی از عالمان دینی و صوفی، این شهر را محل مناسبی برای فعالیت‌های دینی خود یافتند و با شاگردان خود به نطنز مهاجرت کردند (جامی، ۱۳۶۶: ۴۲۸؛ کاشانی نطنزی، ۱۳۲۵: ۱۷). با حمایت زین‌الدین ماستری، نایب سعدالدین ساوجی، وزیر اولجایتو، شیخ عبدالصمد، خانقاهی ایجاد کرد و شاگردان بسیاری پرورش داد که در سال‌های بعد، بنای یک مسجد را نیز به آن اضافه کردند (بلر، ۱۳۸۷: ۳۱). وجود مسجد ایلخانی در محله حومه‌ای "سرشک" به عنوان عنصر ناپیوسته با محله قصبه، بر توسعه شهر در امتداد مسیر آب دلالت دارد که بر این اساس می‌توان شکل‌گیری محلاتی چون شهرینان و قلیاق را به این دوره نسبت داد.

در مدخل مشترک مسجد و مقبره شیخ عبدالصمد، کتیبه‌ای آجری به خط ثلث برجسته بر متن کاشی‌های فیروزه‌ای لعاب پُران با این مضمون وجود دارد: «... بسم الله الرحمن الرحیم امر بعماراه المستجده فی المسجد المولی - المعظم و صاحب الاعظم دستور ممالک العالم الممهد قواعد الخیر والکرم خواجه زین‌الدین والدین خلیفه بن الحسین الماستری بمساعی الصدر المعظم شمس‌الدین محمد بن علی النطنزی فی سنه اربع و سبعمائه» (شکل ۶)؛ به علاوه آن -گونه که خانم بلر آورده است، بر روی برخی از کاشی‌کاری‌های این مسجد، امضای حسن بن علی بن بابویه دیده می‌شود که متعلق به ۷۰۷ هجری است و اکنون در موزه ویکتوریا آلبرت و متروپولیتن نگهداری می‌شود (شکل ۷) (Blair، ۳۸۹: ۱۹۸۶).

شکل ۶- کتیبه کاشی لعاب پُران مجموعه مسجد جامع و مقبره شیخ عبدالصمد (عکس: نگارندگان، ۱۳۹۸؛ Blair، ۳۸۹: ۱۹۸۶)

هم بر همه برتری داشته و بنای این خانقاه که بزرگ‌ترین دلیل بر قوت قلب و وسعت صدر اوست و در زمان حضرت شیخ بمناسبت ارادتی که داشته است -نموده و مسجد جامع فعلی را در سنه ۷۰۴ هجری بنا کرده است و بعد از خاتمه مسجد حضرت شیخ جهان فانی را وداع و در سنه ۷۰۷ مقبره را بنا نموده است» (ویلبر، ۱۳۴۶: ۱۴۵؛ هنرفر، ۱۳۸۶: ۸۳۷) (شکل‌های ۱۱ و ۱۲).

شکل ۱۱- تزئینات بدنه ضلع جنوبی مسجد جامع، محله قصبه (نگارندگان، ۱۳۹۸)

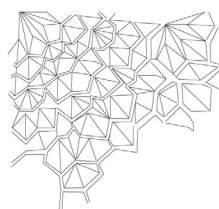
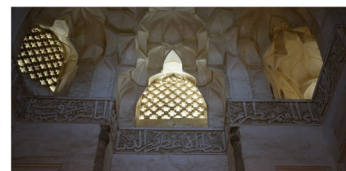
شکل ۱۲- تزئینات بدنه ضلع جنوبی مسجد جامع، محله قصبه (نگارندگان، ۱۳۹۸)

همچنین بر سردر خانقاه، کتیبه آجری زیبایی به خط ثلث برجسته بر متن کاشی‌های فیروزه‌ای بر سه طرف درگاه نوشته شده که سنه ۷۲۵ قمری را معرفی می‌کند (شکل ۱۳).

شکل ۱۳- تزئینات آجر و کاشی سردر خانقاه شیخ عبدالصمد، محله قصبه (نگارندگان، ۱۳۹۸)

در ضلع جنوب غربی مسجد جامع، مقبره شیخ عبدالصمد واقع شده است که محققان آن را به قرن ۸ هجری مرتبط دانسته‌اند و کتیبه گچ‌بری ذیل مقرنس‌های سقف این مقبره گویای این مطلب است و متن آن چنین است: «... بسم الله الرحمن الرحيم. قل فادروا عن انفسکم الموت ان کنتم صادقین و لاتحسبن الذین قتلوا فی سبیل الله امواتا بل احياء عند ربهم یرزقون فرحین بما آتاهم الله من فضله هذه القبه المشرفه مزار الشیخ الربانی نورالملة والدين عبدالصمد ابن الاصفهانی المقيم بنطنز امر بنائها صاحب الاعظم زین الدنیا والدين خليفه الماستری فی سبع و سبعمائنه» (شکل ۱۰). جالب آنکه این کتیبه، عبدالصمد ابن الاصفهانی را مقیم نطنز معرفی می‌کند.

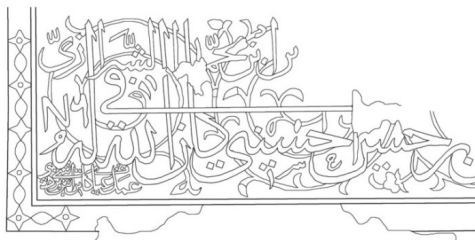

شکل ۱۰- کتیبه و تزئینات مقبره مجموعه شیخ عبدالصمد در دوره ایلخانی (نگارندگان، ۱۳۹۸)

انتهای بدنه متصل به طاق هلالی پای مناره، کتیبه جدید مثلث‌شکلی به خط نستعلیق بر زمینه کاشی سفید نصب شده است که لطف‌الله هنرفر و شیلا بلر متن این کتیبه را چنین درج نموده‌اند: «... ستایش یزدان پاکی را سزاست که انسان را بقوه عقل و علم به معرفت خود نائل فرمود و در پرتو این یکی از تکالیف اولیه ما را خدمات نوعیه مقرر داشته. چنانچه باسناد ثابته تاریخی مراجعه کنیم مشاهده می‌نماییم که سابقین ما بعد از غلبه اسلام و پراکندگی ایرانیان محض تجمع‌دادن آن با یک عالم روحانیت حقیقی به نام تصوف در زمان حضرت ثامن‌الائمه علیه‌السلام تقیه اتخاذ و برای پیشرفت مقصود تأثیرات مهمی در اعماق قلوب طالبان وادی عشق و محبت داده و در اثر آن مردان بزرگ نامی با یک برجستگی فوق‌العاده توأم با روحانیت تجلی نمودند... از آن قبیل حضرت شیخ عبدالصمد ربانی نورالله مرقد‌الشریف است که در عصر خویش بی‌همتا و مثل بوده و گروه انبوهی در گرد آن حضرت پروانه‌وار از آن قبیل خلیفه حسین ماستری که در آن زمان از هر جهت حتی از جهت تمول و ثروت

مشهور به سیدواقف، در شهر نطنز مجموعه‌ای در محله افوشته ایجاد کرد که سبب شد محور اصلی بافت شهر، از محله قصبه به محله افوشته تغییر و شهر از محور شمالی به محور جنوبی شهر حرکت کند. از مهم‌ترین آثار این مجموعه، خانقاه، خانه سورگاه، شربتخانه، مسجد جامع، حمام، قلعه باغباد و بقعه سیدواقف است که کانون رفت‌وآمدها و تبادلات فرهنگی-اجتماعی وقت بود و از سوی شمال و جنوب توسط بلندی‌های منفرد محاط شده بودند.

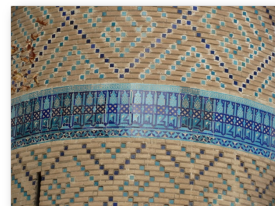
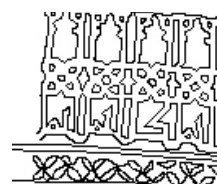
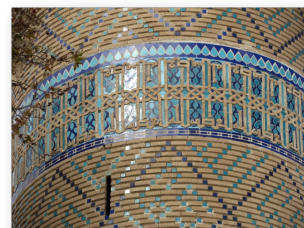
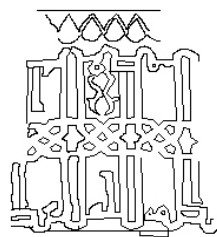
در بقایای کتیبه کاشی‌کاری معرق واقع در حمام ۳ این مجموعه چنین نوشته شده است: «ذمته و کتابته العبد-الاقبل زین‌العابدین بن محمدالشیرازی، فی ۸۷۶، اسمعیل بن حسین بن حسن‌الحسینی کان الله له، عمل غیاث کاشی-تراش یزدی» (شکل ۱۵). این کتیبه به خط زین‌العابدین شیرازی از خطاطان معروف عصر گورکانی بوده و کاشی‌کاری بنا به دست غیاث کاشی‌تراش یزدی انجام شده است. در کتیبه، نام اسماعیل، فرزندزاده سیدواقف، مندرج است و بر طبق کاشی‌کاری‌های موجود، احتمالاً سال پایان بنا (۸۷۶ هـ ق.) می‌باشد.

شکل ۱۵- کتیبه شربتخانه واقع در حمام افوشته در دوره تیموری (نگارندگان، ۱۳۹۸)

همچنین تاریخ ساخت گنبد آرامگاه سیدواقف، سال ۸۲۸ هجری قمری است. مضمون اشعار چنین است: «... به عون خالق بیچون خدای هردو جهان/ به عهد شاه جهان شاهرخ بهادرخان/ به یمن همت عالی تاج دولت و دین/ حسن که منبع جود است و معدن احسان/ به سال (کذا) ثمان عشرین از ثمانمائه/ به سعی صاحب این روضه مرتضای زمان/ تمام شد

در بالاترین قسمت‌های بدنه مناره مسجد جامع نیز عبارت "العظمه لله" به خط کوفی آجری بر زمینه کاشی فیروزه‌ای تکرار شده است. در کتیبه پایین مناره جمله "الملک لله" چندین بار تکرار شده است (شکل ۱۴). پایین‌تر آن کتیبه تاریخی به خط ثلث برجسته بر قطعه‌ای از کاشی فیروزه‌ای بدین شرح نوشته شده است: "امر ببناء هذه المنارة العالیه والغرف الرفیعه الملک الاعظم صاحب المعظم اعدل ملوک العجم بانی قواعد الخیرات منبع السعادت باسط الامن والامان ناشر العدل والاحسان شمس‌الدوله والدین ناصرالاسلام و عون‌المسلمین محمد بن ابی علی تقبل‌الله حسناته فی شهر سنه خمس و عشرين و سبعمائه" (نراقی، ۱۳۸۳: ۵۷). آخرین کتیبه پایین مناره، در دو لوحه مجزا از یکدیگر به خط آجری روی کاشی فیروزه‌ای نوشته شده است: "امیر کبیر جلال‌الدین عبدالله... بمساعی الصمد الاصفهانی المعظم کمال‌الدین محمد جزاءالله خیرا" (همان: ۶۱). آن چنانکه این کتیبه‌ها روشن می‌سازند، حکومت نطنز در عصر ایلخانی به دست حاکمان محلی اداره می‌شده است.

شکل ۱۴- منار مسجد جامع، محله قصبه (نگارندگان، ۱۳۹۸)

در دوران فترت بین مغولان و تیموریان، نطنز مدتی قلمرو سلطان ابویزید، برادر کوچک شاه‌شجاع و پسر امیر مبارزالدین (از امرای آل مظفر) بود و در سال ۸۶۷ از طرف سلطان زین‌العابدین، امیر مظفر کاشی به حکومت کاشان منصوب شد (سمرقندی، ۱۳۷۲: ۵۸۲). در دوره تیموری، در زمان حکومت حسنعلی، فرزند جهانشاه، شاه‌قلی حاکم نطنز شد (روملو، ۱۳۸۴: ج ۲: ۶۷۸). در این زمان عارف بزرگی به نام سیدحسن‌الحسینی

نوشته شده است: «... و سلم ابومظفر شاهعباس الصفوی الحسینی بهادرخان. بنده درگاه شاهی ابوالمعالی الشهیر به آقا میر ابن اسدالله ابن علی الحسینی النطنزی توفیق ساختن این بقعه خیر به تاریخ ۱۰۲۹ هجری یافت و به اتمام رسانید و به اتمام این بنده درگاه علاءالملک امیر که ثواب آن به روزگار فرخنده آثار عالی حضرت شاهی و بانی...» (شکل ۱۶).

شکل ۱۶- تصویر و طرح کتیبه سنگی کاروانسرای کوهاب (نگارندگان، ۱۳۹۸)

در وقایع سال ۱۰۱۵ هـ. ق. چنین آمده است که شاهعباس، صادرات محال عراق عجم (اصفهان، یزد، قم، کاشان، ساوه و نطنز) و مازندران را به سیدجلال الدین حسن صلائی بن میرابوالفتح حسینی موسوی شهرستانی ۸ تفویض نموده است و مقرر کرد رسیدگی به موقوفات مناطق فوق به عهده صلائی باشد (مهدوی، ۱۳۸۸: ۹۹). به نظر می‌رسد تا زمان شاهعباس هنوز تعدادی از مردم نطنز بر مذهب سنت باقی مانده بودند و بدین سبب اگر کسی در نطنز شیعه می‌شد از مالیات معاف بود. در کتیبه سنگی مربوط به فرمان شاهعباس در مسجد جامع نطنز این مطلب آمده است: «... کلانتر و کدخدایان و ریش سفیدان الکاء مذکور به حقیقت، اگر سنی در میان شیعیان بوده باشد یا مردم محلی از محال آن سنی باشند، به ایشان تخفیف داده نمی‌شود... مستوفیان عظام در دفاتر عمل نمایند و دانسته باشند که اگر پوشیده و پنهانی نموده باشند، در دنیا از ایشان بازخواست خواهد شد و در آخرت در خدمت حضرت امیرالمؤمنین و امام‌المتقین علی بن ابی طالب علیه الصلاه والسلام شرمند خواهد بود...» ۱۰۲۴ تحریراً فی شعبان ۱۰۲۴ (هـ. ق.)...» (شکل ۱۷) (جعفریان، ۱۳۷۹: ۳۵).

به سعادت بنای این مرقد/ که روضه ایست منور ز روضه‌های جنان»؛ دنباله آن که به‌طور افقی در قاعده لوحه کنده‌کاری شده حاوی این دو بیت است: «سواد قصر بهشت است زانکه دربانش/ درخت‌های گران است و آب‌های روان/ در این مزار که هیچ... در نمی‌یابد/ بغیر بانک نماز و تلاوت قرآن».

پس از انتقال پایتخت صفویان به اصفهان، نطنز نیز جزء املاک خاصه شاهعباس شد و حاکمانی را از دربار برای اداره آنجا فرستاد. به روزگار شاهعباس، عمارت باغ حرم و کاروانسرای میرابوالمعالی در محله قصبه، احداث و محله باغستان مدفن چندین تن از بزرگان صفوی شد. در این دوره نطنز در مسیر یکی از بزرگ‌ترین شاهراه‌های ارتباطی به سوی پایتخت بود (لاکهارت، ۱۳۸۳: ۴) و اصفهان را به دیگر نقاط کشور مرتبط می‌ساخت (سیرو، ۱۳۷۰: ۱۰)؛ چراکه تجارت و بازرگانی در عهد شاهعباس، بویژه در اصفهان (پایتخت صفویان)، گسترش چشمگیری پیدا کرد و کاروان‌های تجاری متعددی از کشورها و مناطق مختلف ایران راهی اصفهان می‌شدند که مسیر آن‌ها از این شاهراه ارتباطی می‌گذشت (نراقی، ۱۳۸۳: ۶) و از طرفی، به دلیل توجه مردم به اماکن زیارتی، بویژه مشهد مقدس و آرامگاه شیخ صفی، عبور و مرور مردم همواره از این مسیر، بسیار بود (فیگوئروا، ۱۳۶۳: ۷۷). مسیر لشکرکشی شاهعباس برای جنگ با عثمانیان نیز از این شاهراه بود (اطلس تاریخ ایران، ۱۳۸۷: ۱۱۸) و نطنز جزء منازلی بود که شاهعباس با خدم و وحشم خود دائماً به قصد قزوین و دیگر شهرها، از جمله مشهد و مازندران، از آن عبور می‌کرد (قاضی‌احمد قمی، ۱۳۸۳: ۹۲۱). گسترش چشمگیر تجارت و بازرگانی در دوره صفوی، سبب تأمین رفاه و امنیت جاده‌ها و ایجاد کاروانسراها شد (باستانی پاریزی، ۱۳۴۳: ۱۰۶). شاردن درخصوص کاروانسرای میرابوالمعالی صفوی شهر نطنز که در مسیر راه تجاری قرار داشته چنین نوشته است: «مردم نطنز و سوداگران نطنز در آن کاروانسرا فرود می‌آیند و آن کاروانسرا را میراسماعیل قهوه‌چی در زمان شاهعباس بزرگ ساخته است و آنچه کاروانسرا فرود می‌آید سوداگران نطنز فرود می‌آیند. بار ایشان مویز خشک و سنجد خشک و کرباس و مثقانی (متقال) نطنز» (شاردن، ۱۳۷۲: ۵۴۹).

در سه طرف بالای سردر کاروانسرای نطنز، تزییناتی با سنگ مرمر موجود است که در قسمت‌های باقی‌مانده کتیبه آن چنین

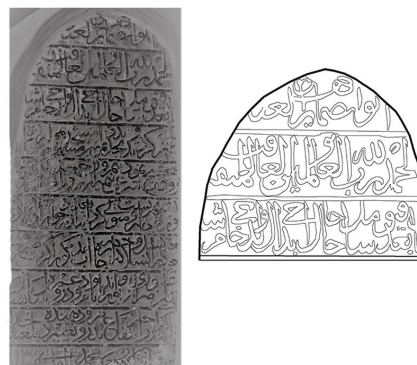
صفوی بوده است؛ همچنین محله باغستان در امتداد شمال قصبه شکل گرفته است. از وجود کتیبه صفوی در مسجد جامع می توان گفت مرکز محله کوچه فارح در دوره صفوی در کنار مسیری که در امتداد بازار است و به سمت افروخته می رود شکل گرفته است؛ همچنین در دوره صفوی با ساخت بنای کاروانسرای کوهاب، مسیری از قسمت توسعه یافته در دوره سلجوقی، به سمت کاروانسرا ایجاد شده است. امتداد این مسیر به مرکز محله، روبه روی مسجد جامع می رسد. همچنین با توجه به قرارگیری خانه صفوی میرترابی ها در محله سرپشته، می توان گفت این محله نیز مربوط به دوران صفوی است. در دوره قاجار تکیه ها، حسینیه ها، مساجد و بناهای عالم المنفعه در محلات اصلی و مرکزی شهر احداث شد که فاقد کتیبه هستند. در اواخر این دوران روستاهای متصل، به محله قصبه پیوستند و شاکله اصلی شهر شکل گرفت و در دوره بعدی تکامل یافت. بازار مرکزی و اصلی شهر در کنار مسجد جامع قصبه دایر شد و در دوران پهلوی گسترش یافت. کاروانسرای غفاری یکی از عناصر موجود در محور بازار است که در دوره قاجار احداث شده است و بالای سردر ورودی کاروانسرای غفاری، سنگ نبشته ای در متن طاق نمایی تزئینی، به عنوان کتیبه نصب شده که متن آن چنین است: «بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله رب العالمين بعهد دولت جم جاه ناصرالدين شاه قاجار خلد الله ملكه و ابد الله دولته محض دعاگويي وجود مبارك مهين شرکاء قصبه نطنز. وقف ... خلاف کننده به لعنت ابدی خدا گرفتار فی شهر صفر سنه ۲۹۲۱».

در کنار محله حاجی ها، محله خواجه قرار دارد که دارای بناهای وقفی خواجه قاسم است. در کتیبه پیشانی محراب مسجد سید قاسم، یکی از مستحذات حاج سید ابراهیم فرزند حاج سید قاسم زواره ای واقع در محله قصبه، تاریخ سنه ۱۲۸۰ هجری قمری را نشان می دهد (شکل ۱۹). احتمالاً این دو محله در کنار هم، که مربوط به دوره قاجار است از تقسیم محله سرپشته که مربوط به دوره صفوی بود، شکل گرفته است.

شکل ۱۷- کتیبه فرمان شاه عباس صفوی در مسجد جامع نطنز (نگارندگان، ۱۳۹۸)

مسجد کوچه فارح نیز در محله قصبه در دوره صفوی ساخته شده و نوشته کتیبه های آن حاکی از تجدید بنای مسجد توسط حاجی ابدال نطنزی به سال ۱۱۱۲ هجری قمری و وقف مقداری از آب قنات اوره، جهت انجام تعمیرات این مسجد است. متن سنگ نبشته چنین است: «... و هو الواقف بضمایر العباد الحمد لله رب العالمين و العاقبه للمتقين اما بعد توفيق شامل حال حاجی ابدال ولد حاجی شا... نطنزی گردید و تجدید نمود این مسجد مشهور به محله فاره و وقف صحیح شرعی نمود نیمه از نیمروز روزانی جمعه که از قنات اوره جاری به شهرست و متولی گردانید. بعد از خود ارشد اولاد خود را نسلأ بعد نسل که وجه اجاره آب مذکور را گرفته صرف تعمیرات ضروری مزبور و اندود بام و در و غیره سال به سال نماید که از حیث ارتفاع بدر نرود تغییردهنده به لعنت خدا و رسول گرفتار گردد کتیبه محمد بن القاری فی سنه ۱۱۱۲» (شکل ۱۸).

شکل ۱۸- کتیبه سنگی مسجد کوچه فارح، محله قصبه (نگارندگان، ۱۳۹۸)

با توجه به کتیبه های ذکر شده و شواهد معماری، محله قصبه در دوره صفوی، مرکزیت شهر و مورد توجه پادشاه

و سفال (شکل ۱۲)، کوزه‌پزخانه، زیلوبافی و خواربارفروشی بوده‌اند.

شکل ۲۱- کاشی‌بازار، محله قصبه (نگارندگان، ۱۳۹۸)

نتیجه‌گیری

مطالعات کتیبه‌های بناهای تاریخی شهر نطنز کمک کرد تا ادوار رونق هر یک از محلات تاریخی این شهر مشخص شود. در نتیجه این پژوهش روشن شد که نطنز در دوره ساسانی استقرارگاهی مورد توجه بوده‌است و براساس کتیبه‌های موجود مشخص شد در دوران اسلامی اولین هسته این شهر در "محله قصبه" شکل گرفته و رونق این محله و بلوک‌های فرعی آن تا دوره ایلخانی در این محله استمرار یافته‌است. مطالعه کتیبه‌ها همچنین روشن ساخت که در دوره تیموری مرکزیت شهر به "محله افوشته" در جنوب محله قصبه انتقال یافته و با توجه به کتیبه‌های موجود در آثار معماری، یک مجموعه تیموری در این محله شکل گرفته‌است. در دوره صفوی، با توجه به کتیبه‌های موجود در کاروانسرای کوهاب، مسجد جامع و مسجد کوچه فارح، محور اصلی شهر، مانند ادوار گذشته، در محله قصبه و محله با گسترش به سمت شمال و محله باغستان است. در روزگار قاجار، کتیبه‌های موجود نشان می‌دهد که کنار مسجد جامع محله قصبه، بازار مرکزی دایر شده و روستاهای اطراف به بدنه اصلی قصبه متصل شده‌اند و ساختار ابتدایی شهر ایجاد شده‌است. در دوره پهلوی کتیبه‌های بازار، نشان از گسترش آن دارد؛ نخستین برش کالبدی در بافت شهر، ایجاد شد و خیابان‌های صلیبی شکل در وسط بافت و از مرکز بافت قصبه مرکزی و بازار عبور کرد و محله‌های میر، خواجه و حاجی‌ها و محله‌های بازار، قصبه و باغستان را از هم جدا ساخت (جدول ۱). شکل ۲۲ مراحل شکل‌گیری و تحولات بافت شهر در ادوار مختلف اسلامی را بر اساس کتیبه‌های موجود در ابنیه نشان داده‌است.

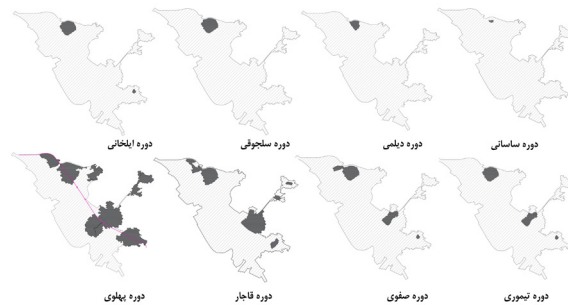
شکل ۱۹- تزئینات آجر و کاشی مسجد حاجی‌ها، محله قصبه (نگارندگان، ۱۳۹۸)

روند اصلی تغییرات بافت تاریخی نطنز از اواخر دوره قاجاریه شروع و در کالبد شهر هویدا شد. این تغییرات در دوره پهلوی شدت گرفت. در دوره پهلوی دوم و از اواخر دهه ۲۰ و اوایل دهه ۳۰ خورشیدی، نخستین برش کالبدی در بافت شهر در قالب خیابان مالک اشتر (شمال غربی- جنوب شرقی) و میدان رخ داد (خیابان‌های صلیبی شکل در وسط بافت حادث شد) که از روی بافت قصبه مرکزی و بازار عبور کردند و میان محله‌های میر، خواجه و حاجی‌ها و محله‌های بازار، قصبه و باغستان جدایی انداختند. این محور با امتداد به سوی جنوب، زمینه‌ساز گسترش و رشد فیزیکی شهر در این جهت می‌شود. یکی از عناصر مهم دوره پهلوی توسعه و تکامل بازار دوره قاجار به‌عنوان بازار مرکزی شهر در محله قصبه است که مردم از نقاط مختلف شهرستان جهت خرید و فروش به بازار مرکزی شهر در محله قصبه مراجعه می‌کردند و این بازار تنها بازار مرکزی شهر بود. از مسیری که از سمت قسمت توسعه‌یافته در دوره سلجوقی به سمت محله‌های حاجی‌ها و خواجه امتداد یافته، می‌توان دریافت که شکل‌گیری این محلات، متأخر از محلات دیگر است (شکل ۰۲).

شکل ۲۰- عکس هوایی سال ۱۳۳۵، محدوده بازار تاریخی نطنز، محله قصبه (سازمان نقشه‌برداری کشور)

راسته‌بازار نطنز که امروز بازار اصلی نطنز است، حدود ۴۰ باب مغازه را در خود جای داده‌است که در گذشته کارگاه‌های چینی

شکل ۲۲- مراحل شکل‌گیری محلات شهر نطنز در ادوار تاریخی با اتکا به کتیبه‌های بناهای تاریخی (نگارندگان، ۱۳۹۹)

جدول ۱- مشخصات کتیبه‌های بناهای تاریخی (نگارندگان، ۱۳۹۹)

دوره تاریخی	نام اثر	محل	محل قرارگیری	جنس کتیبه	
دیلمی	مسجد دیلمی	قصبه	گنبدخانه	گچ‌بری	
سلجوقی	مسجد میر	قصبه	محراب	گچ‌بری	
ایلخانی	مسجد جامع	قصبه	ورودی	کاشی کاری	
			ورودی	درب چوبی	
			مناره	کاشی کاری	
	خانقاه شیخ عبدالصمد	قصبه	سردر	کاشی کاری	
	مقبره شیخ عبدالصمد	قصبه	بدنه	کاشی کاری	
	تیموری	حمام افوخته	افوخته	هشتی	کاشی کاری
		مقبره سیدواقف	افوخته	گنبد	کاشی کاری
خانقاه سیدواقف		افوخته	بدنه	کاشی کاری	
کاروانسرای میر ابوالمعالی		باغستان	سردر	سنگ	
صفوی	کتیبه مسجد جامع	قصبه	بدنه خارجی	سنگ	
	مسجد کوچه فارح	قصبه	محراب	سنگ	
قاجار	مسجد حاجی‌ها	قصبه	محراب	کاشی کاری	
پهلوی	بازار نطنز	قصبه	راسته‌بازار	کاشی کاری	

پی‌نوشت‌ها

۱- مقدسی کوه کرکس را بلندترین کوه‌های کویر لوت

برشمرده‌است (۱۳۶۱: ۱۲۹). اصطخری نیز چنین بیان داشته‌است: «کرکس کوه و سیاه‌کوه پناهگاه راهزنان بوده، و در یکی از دره‌های کرکس کوه، چشمه آبی موسوم به آب‌بنده است که از شکاف سنگی در میان صخره‌ها بیرون آمده‌است» (۱۳۷۱: ۲۱۵). حمدالله مستوفی در این خصوص می‌نویسد: «کوهی است به حدود شهر نطنز، و با هیچ کوه پیوسته نیست، دورش ده فرسنگ است. کوهی سخت بلند است، و از بلندی،

کرکس به فرازش نمی‌رسد؛ و بدین دلیل به این نام مشهور است» (۱۳۸۱: ۳۱۴).
 ۲- فیگوئروا که در ۱۰۱۳ قمری (۱۶۱۴ میلادی) در زمان شاه‌عباس اول به نطنز سفر کرده، آورده است: «شهر نطنز... از هر طرف محصور در کوهسار است، کوه‌های اطراف نطنز بسیار خشن و صعب‌العبور است، جز آنکه در برخی نواحی از یکدیگر فاصله می‌گیرند...» (۱۳۶۳: ۲۸۲).
 ۳- شهرهای دوره ساسانی حول قلعه‌ای شکل می‌گرفتند و طبقات اجتماعی در مناطق و محلات درون قلعه جای

می‌گرفتند و مردم عادی در بیرون از آن زندگی می‌کردند (کریمیان، ۱۳۸۵: ۶) ماکسیم سیرو در خصوص نطنز دوره ساسانی نوشته است: «این شهر کوچک که در زمان ساسانیان رونقی داشته است...» (۱۳۷۰: ۱۱۷).

۴- لسترنج این قلعه را چنین معرفی کرده است: «از عصر ساسانیان در نطنز قلعه کمربت باقی مانده که بعدها به مناسبت نام حاکم محل وشاق نامیده شده است» (۱۳۶۵: ۲۰۹).

۵- در عین حال، محققانی مانند کلایس، محراب طبقه اول مسجد کوچه میر نطنز را با توجه به توپوهای ته‌آجری سردر ورودی این مسجد، که قابل قیاس با سردر ورودی مسجد جمعه نطنز (ابتدای قرن چهاردهم میلادی/ هشتم هجری) است، به دوره ایلخانی منسوب کرده و معتقد است که محراب طبقه دوم نیز در دوره ایلخانی شکل گرفته است.

۶- بنای این بقعه با مسجد جمعه چنان مربوط و متصل است که به نظر می‌آید همزمان با هم؛ یعنی در سال ۷۰۷ هجری ساخته شده است؛ ولی محور اصلی بقعه و محراب آن که با محور مسجد، حدود ده درجه انحراف دارد و همچنین راهرو مقبره به دهلیز مسجد که بسیار کج و معوج می‌باشد، دلیل دیگری است بر آنکه هر دو بنا در یک زمان ساخته شده‌اند.

۷- «... بسم الله الرحمن الرحيم. امر بعمار هذ البقعه الميمونه المبارکه صاحب المعظم وزير ممالک العالم مشيد مبانی الخيرات المتوسل الی الله بانواع القربيات اضعف عبادالله المتفقر الی رحمته و رضوانه خواجه زين الدنيا والدين شرف الاسلام والمسلمين خليفه بن الحسين بن علی الماستری تقبل الله خيراته و افاض السعاده والرحمه والمغفره علی اسلافه و ذرياته ثم وقفها خانقاها علی الفقرا الصوفيه تقربا الی الله القديم و تبرعا لوجه الکريم بمساعی شمس الدين محمد بن علی النطنزی فی سنه خمس و عشرين و سبعمائه» (شکل ۱۲).

۸- سیدجلال‌الدین حسن صلائی شهرستانی از اعیان و اشراف اصفهان در عصر صفویه، سیدی فاضل و ادیب بود و طبع شعر نیز داشت. ابتدا «حزینی» و سپس «صلائی» تخلص می‌کرد و سرانجام در سال ۱۰۱۸ هـ. ق. وفات یافت (مهودی، ۱۳۸۸: ۹۹).

منابع

- اصطخری، ابراهیم بن محمد. (۱۳۷۱). *مسالك الممالک*. به‌کوشش ایرج افشار. تهران: علمی و فرهنگی.
- اعظم وافعی، حسین. (۱۳۹۶). *میراث فرهنگی نطنز، آثار و اسناد تاریخی، آداب و رسوم*. جلد اول، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- باستانی، پاریزی. (۱۳۴۳). *سیاست و اقتصاد عصر صفویه*. تهران: بنگاه مطبوعاتی صفی‌علی‌شاه.
- بلر، شیلا. (۱۳۸۷). *معماری ایلخانی در نطنز*. مترجم: ولی کاووسی، تهران: فرهنگستان هنر ایران.
- تقی‌زاده انصاری، بدر. (۱۳۸۶). *نطنز دیروز امروز فردا*. کرج: مؤلف (تقی‌زاده انصاری).
- توسلی، حمیدرضا. (۱۳۷۲). «مجموعه بناهای شیخ عبدالصمد در نطنز». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس.
- جامی، عبدالرحمن. (۱۳۶۶). *نفحات الانس*. تهران: سعدی.
- جعفریان، رسول. (۱۳۷۹). *صفویه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست*. جلد دوم، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
- راشدنیا، زهرا. (۱۳۹۳). «مطالعه ویژگی‌های تزئینی آثار گچ‌بری هنرمندان کرمانی و پراکندگی آن در قرن هشتم هجری». پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته باستان‌شناسی، دانشگاه هنر اصفهان، دانشکده حفاظت و مرمت.
- روملو، حسن. (۱۳۸۴). *احسن التواریخ*. جلد دوم، مترجم: عبدالحسین نوایی، تهران: اساطیر.
- سمرقندی، عبدالرزاق بن اسحاق. (۱۳۷۲). *مطلع السعدین و مجمع البحرین*. جلد اول، به تصحیح محمد شفیع، گردآورنده: عبدالحسین نوایی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- سیرو، ماکسیم. (۱۳۷۰). *راه‌های باستانی ناحیه اصفهان و بناهای وابسته به آن‌ها*. مترجم: مهدی مشایخی، تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی.
- شاردن، ژان. (۱۳۷۲). *سفرنامه شاردن*. مترجم: اقبال یغمایی. جلد پنجم، تهران: توس.
- عتبی، محمد بن عبدالجبار. (۱۳۵۷). *تاریخ یمنی*. تهران: علمی و فرهنگی.

- شرقی. مترجم: محمود عرفانی، تهران: علمی و فرهنگی.
- مستوفی، حمدالله. (۱۳۸۱). *نزهه/قلوب*. به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: حدیث امروز.
- مقدسی، ابوعبدالله محمد بن احمد. (۱۳۶۱). *احسن التقسامیم فی معرفه الاقالیم*، مترجم دکتر علی نقی منزوی، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان.
- مهدوی، مصلح‌الدین. (۱۳۸۸). *اعلام اصفهان*. به تصحیح و تدوین غلامرضا نصرالهی، جلد دوم، اصفهان: سازمان فرهنگی-تفریحی شهرداری اصفهان.
- نراقی، حسن. (۱۳۸۳). *آثار تاریخی شهرستان‌های نطنز و کاشان*. تهران: آثار و مفاخر فرهنگی.
- ویلبر، دونالد. (۱۳۴۶). *معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان*. مترجم: عبدالله فریار، تهران: علمی و فرهنگی.
- هنرفر، لطفالله. (۱۳۸۶). *اصفهان*. جلد اول، تهران: علمی و فرهنگی.
- Bliar, Sh., 1986, "A Medieval Persian Builder", *The Journal of the Society of Architectural Historians*, 45,4, 389-395.
- فیگوئروا، دن گارسیا دسیلوا. (۱۳۶۳). *سفرنامه فیگوئروا*. مترجم: غلامرضا سمیعی، تهران: نشر نو.
- قبادیان، وحید. (۱۳۸۳). *بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران*. تهران: دانشگاه تهران.
- قمی، قاضی احمد. (۱۳۸۳). *خلاصه‌التواریخ*. مترجم: احسان اشراقی، تهران: دانشگاه تهران.
- قوچانی، عبدالله. (۱۳۸۳). *بررسی کتیبه‌های بناهای یزد*، تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.
- _____ (۱۳۸۳). *کتیبه‌های مسجد جامع گلیایگان*. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- _____، رحیمی‌فر، مهناز. (۱۳۸۳). *کتیبه‌های مسجد جامع و امامزاده عبدالله شوشتر*. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- _____، شیرازی، باقر. (۱۳۶۷). «بررسی کتیبه‌های تاریخی مجموعه نطنز و مسجد جامع نائین». اثر، شماره ۲۶ و ۲۷، ۱۳۲-۱۴۲.
- کاشانی نطنزی، عزالدین محمود. (۱۳۲۵). *مصباح‌الهدایه و مفتاح‌الکفایه*. تهران: سنایی.
- کریمیان، حسن. (۱۳۸۵). «هویت کالبدی و بصری شهرهای ساسانیان». در مجموعه مقالات اولین کنگره بین‌المللی تاریخ معماری و شهرسازی ایران، جلد پنجم، بم: سازمان میراث فرهنگی کشور، ۵-۶.
- _____، احمدی، عباسعلی؛ سعیدی، فریبا. (۱۳۸۷). «تعیین کاربری و گاه‌نگاری کاخ - قلعه شاهدژ اصفهان با استناد به نتایج حفاریات باستان‌شناسانه». *دانشکده علوم انسانی*، شماره ۴، ۷۹-۱۱۱.
- گدار، آندره. (۱۳۸۸). *آثار ایران*. مترجم: ابوالحسن سروقدمقدم، مشهد: پژوهش‌های آستان قدس رضوی.
- گلمبک، لیزا. (۱۳۶۴). «دوره‌های ساختمانی مجموعه تاریخی تربت شیخ جام». اثر، شماره ۱۰ و ۱۱، ۱۶-۵۷.
- گروه نویسندگان. (۱۳۸۷). *اطلس تاریخ ایران*. تهران: سازمان نقشه‌برداری کشور.
- لاکهارت، لارنس. (۱۳۸۳). *انقراض سلسه صفویه*. مترجم: اسماعیل دولتشاهی، تهران: علمی و فرهنگی.
- لسترنج، گای. (۱۳۶۵). *جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت*

Chronology of Neighborhoods Development Based on the Inscriptions of Historic Monuments Case study: City of Natanz

Seyedeh Sara Mohammadi¹, Hassan Karimian², Mohammad Hassan Talebian³, Mohsen Javeri⁴

1- PhD Candidate, Faculty of Literature, Social Sciences and Humanities, Islamic Azad University, Science and
Research Branch, Tehran

2- Professor of Archeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran (responsible author)

3- Associated Professor, College of Fine Arts, University of Tehran

4- Assistant Professor, Department of Archeology, University of Kashan

DOI: 10.22077/NIA.2021.3944.1391

Abstract

The favorable bioclimatic conditions of the Natanz region, in addition to its location in the adjacent to the southern communication network in the Iran's central plateau, and especially its geographic position between the two strategic cities of Kashan and Isfahan have provided the ground for the formation and development of numerous settlements and various architectural heritages. Despite the prominent position of civilization and cultural-historical city of Natanz in the civility of this land, few studies have been fulfilled the recognition of the factors affecting the formation and development of its neighborhoods. Additionally, there is a scientific gap in the field of documentation and determining the proper chronology of development the architectural heritages of Natanz, including the tomb of Sheikh Abdul Samad, the Jameh Mosque, the tomb of Seyyed Waqif, and other religious, commercial, and public utility buildings. The authors in this study focused on the role of the inscriptions of Natanz historical monuments in recognizing the chronology of neighborhood development. Thus, the principle research query is how the Natanz's neighborhoods were formed, expanded and flourished in different historical periods. The authors benefited from the inscriptions of the specific historical buildings and undeniable information gathered from the historical neighborhoods of the city of Natanz which were developed in the Islamic era. To achieve this goal, all the historical inscriptions of the architectural heritages of this city have been identified and documented. The preparation of the design of the inscriptions has not only enabled their accurate reading; but also, has provided the necessary materials for studies related to the formation and evolution of the historical neighborhoods of Natanz.

Key words: Natanz city, Islamic architecture, historical inscriptions, Sheikh Abdul Samad complex.

---

1 - Email: smohammadi66@alimni.ut.ac.ir

2 - Email: hkarimi@ut.ac.ir

3 - Email: mh.talebian@ut.ac.ir

3 - Email: mohsen.javeri@gmail.com